

İBTİHÂCÜ'T - TEVARİH

M. Münir Aktepe

Osmanlı tarihinin meşhur simalarından Şeyhülislâm Hoca Sâdettin Efendi'nin eseri olan *Tâcü't-tevarih* ile bilhassa buna bağlı zeyl hakkında yapmış olduğumuz araştırmaları, *Türkiyat Mecmuası*'nın XIII. sayısında «Hoca Sâdettin Efendi'nin *Tâcü't-tevarih*i ve bunun zeyli» adı altında neşretmiştik.

Paris ve İstanbul kütüphanelerinde doksana yakın yazma nüshasını gördüğümüz *Tâcü't-tevarih*'in, Sâdettin Efendi tarafından hangi düşünce ve şartlar dahilinde telif olunarak, ne zaman ve ne şekilde ortaya çıktığını, bahis mevzuu yazımızda, imkân nisbetinde tebarüz ettirmiş ve zeyli hâvi bulunan elimizde mevcut iki nüsha üzerinde çalışmalarımızı toplamıştık. O zaman görebildiğimiz bu zeyli ihtiva eden nüshalardan biri, Paris Milli Kütüphanesi, türkçe yazmalar Ksm., nr. 68. de, diğeri de İstanbul Üniversite Kütüphanesi türkçe yazmalar ksm., nr. 2395 de kayıtlı *Tâcü't-tevarih*'ler sonunda bulunmakta idi¹. Her ne kadar Müze-i hümayun Kütüphanesinin nr. 1316, Hamidiye Kütüphanesinin nr. 898 ve Revan Kütüphanesinin nr. 1110 ve nr. 1113'de kayıtlı yazma *Tâcü't-tevarih*'ler sonunda dahi, Kanunî Sultan Süleyman devrine veya onu takip eden padişahlar zamanına ait birer zeyl görülmüş ise de, bunların *Hoca Tarihi*'nin zeyli ile alakalı olmadığını; Hasan Bey-zâde ve Karaçelebi-zâde gibi diğer müverrihlerimiz tarafından yazılmış vuku'âtın, bilâhire müstensihler tarafından, bu yazma *Tâcü't-tevarih*'ler sonuna ilâve edildiğini, adı geçen makalemizde zikretmiştik. Bundan mâda, Kanunî devri vakayî'ine dâir daha bir kısım yaz-

¹ 1959 senesi Temmuz ayında, Tarih öğrencileriyle birlikte Konya'ya yapmış olduğumuz tarihî tetkik gezisi esnasında, Sayın Koyunoğlu'nun kütüphanesine dahi gitmiş ve aynı mahiyette bir *Hoca Tarihi* zeylinin, bu zâta mahsus kütüphanede mevcut *Tâcü't-tevarih* sonunda bulunduğu görülmüştür.

malar üzerinde de durmuş, fakat bunlar arasında dahi bahis mevzuu zeyil ile alâkalı olanını görememiştik.

İstanbul Üniversitesi ve Paris Milli Kütüphanelerinde gördüğümüz, *Hoca Tarihi*'nin yazma iki nüshası sonunda bulunan ilâve kısımlara gelince: bunlarda da, *Tâcü't-tevarih*'in zeyli olduklarına dâir hiç bir kayıd yoktur; fakat bundan evvelki yazımızda dahi belirttiğimiz vechile, *Tâcü't-tevarih*'in mukaddimesinde mevcut bâzı kayıtlar ve birbirine çok benzeyen bahis mevzuu iki yazma nushaya ait Kanunî devri vekayi'indeki ifade tarzı delâletilyle, onların, Hoca Efendi tarafından kaleme alınmış eserin müstensah nüshaları bulunduğu neticesine varmıştık². Diğer taraftan, Hoca Sâdettin Efendi'nin, mezkûr tarihini, ilk defa Kanunî Süleyman devri vekayi'inin bir kısmı da dahil olmak üzere yazdığını ve lâkin bu son kısmı tamamlamak mümkün olmadığı için, Selim I. in vefatına kadar cereyan eden vukuâtı tebyiz ile, Murad III. a takdim ettiğini, yine bu yazımızda söylemiş ve bu sebeple elde mevcut gerek yazma, gerek matbu nüshalara bakarak, *Tâcü't-tevarih*'in, Osmanlı Devletinin kuruluşundan itibaren, Selim I. in vefatına kadar olan devri içine aldığını söylemek her ne kadar âdet hâline gelmiş ise de, Hoca Efendi'nin hiç olmazsa Kanunî devri vekayi'inin bir kısmını kaydettiği aşikârdır; bundan dolayı *Hoca Tari*'nin tamamını, Kanunî devrinin bir kısım vukuâtını da hâvi bir eser nazarile mütalâa etmek lâzım gelir, daha doğrusu kuruluşun itibaren, birinci Selim'in ölümüne kadar olan kısım *Tâcü't-tevarih* diye isimlendirilirse, Kanunî devri vakayi'ine ait kısma da, *Tâcü't-tevarih zeyli* demek daha münasip olur demiştik. Nihayet Kâtip Çelebi³, Naima⁴ ve *Devhatü'l-meşayih* müellifi Rifat Efendi⁵ ile Hammer'in⁶, Hoca Sâdettin Efendi'nin büyük oğlu Şeyhülislâm Mehmed Efendi ve Müstakim-zâde Süleyman Sâdettin Efendi⁷ ile Hüseyin Ayvansarayî⁸ ve Bursalı Tahir Bey'in⁹, Hoca Efendi'nin

² Bu hususta tafsilât için Bk. M. Münir Aktepe, *Türkiyat Mecmuası*, XIII, İstanbul 1958.

³ Kâtip Çelebi, *Fezleke*, İstanbul 1246, I, 372

⁴ Naima, *Tarih*, İstanbul 1230, 141.

⁵ Rifat Efendi, *Devhatü'l-meşayih*, 43.

⁶ Hammer, *Devlet-i Osmanîye tarihi* (Atâ terc.), İstanbul 1834, VIII, 266.

⁷ Müstakim-zâde, *Devha-i meşayih-i kibar*, vrk. 13b Üniv. Ktp. Tür. yaz. 1203.

⁸ Ayvansarayî, *Hadikatü'l-cevâmî*, İstanbul 1281, I, 274.

⁹ Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1342, II, 22.

diğer oğlu Es'ad Efendi tarafından, babasının eserini tezyil etmiş oldukları ve lâkin tamamlayamadıkları hususundaki kayıtlar hakkında da, "Hocazâdelerin hazırladıkları zeyl hangi devre ait bulunuyordu, iki kardeşten acaba her ikisi de ayrı ayrı tezyile teşebbüs etmişler mi idi? İki nüshanın sonunda gördüğümüz mevcut zeyl yoksa doğrudan doğruya Sâdettin Efendi notları olup, oğullarından herhangi biri bunu tertibe mi sokmuştur? Hâsılı bu meseleler hakkında henüz tenvir edici kâfi malûmata sahib değiliz. Ortaya yeni deliller çıkıncaya kadar, kat'i bir mütalâa beyan etmekten sarfınazar eylemek daha doğru olur. Yalnız malûm olan bir şey var ise, onun da, Hoca Sâdettin Efendi'nin, eserinin mukaddimesinde beyan olunduğu üzere, Kanunî Sultan Süleyman devrine ait bâzı vekayi'i toplamış bulunması ve onların bugün, yukarıda yerlerini zikrettiğimiz iki yazma nushada mevcut zeyiller olması keyfiyettir,, şeklinde düşüncelerimizi arzetmiştik.

Bugün ise bu hususlar, sayın Ord. Prof. Mükrimin Halil Yınanç'ın, Hüsrevpaşa Kütüphanesi yazmaları üzerinde yaptığı tetkikat sonunda, ortaya çıkarmış olduğu, "*İbtihâcü't-tevarih*," adlı eser ile biraz daha aydınlanmış bulunmaktadır.

II

İbtihâcü't-tevarih'in evsafı: Bahis mevzuu eser, bugün iki cild hâlinde, Süleymaniye Kütüphanesine bağlı, Hüsrev-Paşa kitaplarının 321, 322 nr. larında, türkçe yazma olarak kayıtlı bulunmaktadır. Birinci cildi, 163+1 ve ikinci cildi, 149 varaktan müteşekkil bulunan bu eserin, cild rengi açık yeşil, meşin ve cild kenarları çerçeve hâlinde altın yaldızlıdır. 29X20 (20X22,5) eb'adında olup, her sahifesi onbeş satır üzerine tanzim edilmiştir. Sahife kenarları her iki ciltte tamamen yaldız çerçevesindedir. Birinci cildin başında, mavi zemin üzerine, turuncu, yeşil, sarı ve penbe renklerle bezenmiş müzehheb bir tâc vardır. İkinci cildin tâci ise, sadece yaldızdır. Metin içinde durak yerleri, 24. varağa kadar yaldızdır; buradan itibaren kırmızı mürekkep ile gösterilmiştir. 1b ve 2a varaklarında, satır araları dahi tezhibli noktalar ile ayrılmış bulunuyor. Eserde mevcut manzum kısımlar, birinci ciltte, mavi ve yaldızdan müteşekkil gayet zarif bir bordür içine alınmış; ikinci ciltte ise, karşılıklı satırlar arasına, dik vaziyette, yaldız

ve mürekkep ile işlemeli bir sütun konulmuştur. Ancak bu bordür ve süslemeler, birinci cildin baş sahifelerinde, yalnız yıldızdan yapılmıştır. Metin içinde geçen âyetler ile bâzı serlevhalar tamamen yıldızla yazılı olup, mütabaki kısmı kırmızı veya mavi mürekkeple kaleme alınmıştır. Metnin yazısı ise, gayet açık, okunaklı, ve aynı zamanda harekeli bir nesihtir. Nihayet ikinci cildin sonu, bir üçüncü cilt olması lâzım geldiğini gösterir şekilde noksandır.

Müellif: *İbtihâcû't-tevarih*'in birinci cildinde, 42 varaklık bir mukaddime bulunmasına rağmen, müellif ismi, sarîh şekilde kaydedilmemiştir. Fakat müellifin, babası hakkında kullandığı aşağıda mevcut ifade tarzı, onun, Hoca Sâdettin Efendi'nin oğlu olduğunda şüphe bırakmaz zannedirim. Mezkûr eserin birinci cildi 20 b ve 22 a varaklarında aynen şu kayıtları görüyoruz:

«... Fezâil şehrinin eşheri maarif kişverinin dânişveri asrının yegânesi ve zamanesinin ferzanesi miyân-ı ebnâ-i zamanda müşârûn ileyhi bi'l-benân ve fenn-i imlâ ve inşâda hâce-i cihân olup bu fakir-i hakirin menşe-i vücûdu ve mebd-i vürûdu ve sebebi su'ûdu olan sa'dü's-suûd ki sa'd-ı ekber, cevher-i ezher-i kelimat-ı fâikasının müşterisidir... muallim-i sultan ve müsellim-i erkân sa'dü'd-dünya ve'd-din ve müsâid-i umûrû'l müslimîn Mevlâna Muhammed al-med'uv bi-Sâdeddin b. al-mer'um... al-Hâfız Hasan b. al-Hâfız Muhammed b. al-Hâfız Cemâlüddin...»

Yalnız Hoca Sâdettin Efendi'nin Mehmed, Mehmed Es'ad, Abdülâziz ve Salih isimlerinde dört oğlu bulunduğuna nazaran, tabiâtile, ilk olarak bu eseri hangi evlâdının kaleme almış olduğu meselesi akla geliyor. Bu sebeple, hadiseyi bu cihetten ele aldığımız takdirde, yine mukaddimede mevcut diğer bir kaydın, bu hususu da hallettiğini söylemeliyiz. Meselâ, birinci cild., varak 11 b de bulunan şu manzum kısım, bize müellifin, Hoca Sâdettin Efendi'nin büyük oğlu Şeyhülislâm Mehmed Efendi olduğunu açıkça göstermektedir.

Limüellifihî :

İrişüb imdâd-ı gaybî kaadir-i biçünden
Yine Üstürgan alındı kâfir-i mel'undan

Tiğ-i kîn ile kırıldı müşrikîn ol denlü kim
Seyl gibi Tuna'ya cûlar katıldı hûndan

Pür sürûr oldu gönüller sür-ı Üstürgan ile
İnkisar âsârı gitti hâtır-ı mahzûndan

Müjde-i feth irişüb dergâh-ı Sultan Ahmed'e
Feth-i ebvâb oldu baht-ı meymenet-makrûndan

Devr ede çarh-ı felek dâim murâdınca anun
Kâm ala dilhahı üzre gerdiş-i gerdûndan

Dâim ol ferruh-tebârun tali'i firuz olup
Bahtı hâli olmasun ikbâl-i rûz-efzûndan

Devletinde feth edüp ol dâr-ı islâmı yine
Aldılar din intikamın düşmenân-ı dündan

Hamdü lillâh çıktı kâfir gitti âyin-i sanem
Ol hisâr-ı üstüvâr-ı ma'delet - meşhûndan

Didi tarihin Muhammed mülhem olup gaybden

لشکر کفار چندی حصن استرغوندن¹⁰

۱۰۱۴

Bu hususu te'yid eden diğer bir kayıt da aynen şöyledir:

«... Sâbika dahi *Behçetü'l-esrar* tercümesinde.... teşrik buyurub süls-i evvelin kendüler [Hoca Sâdeddin Efendi], sülsânı bu fakir ile biradere tahrir ettirüb ol kitâb-ı müstetab hâtimesinde kalem-i müşkin rakamları ile bu ebyât-ı hoş simatile lütfen ve keremen ittihad-ı nefsi isbat buyurmuşlar idi.

Nazm-ı merhum :

İki oğlum Muhammed ü Es'ad
Olalar kahr-ı dehrden eb'ad¹¹

Eserin ismi meselesi: Bundan önce, Paris Millî ve İstanbul Üniversitesi kütüphanelerinde gördüğümüz yazma *Hoca Tarihi* sonundaki, kısmen Kanunî devri vekayi'ini hâvi bulunan zeylin, baş

¹⁰ Ebeed usûli ile hesap edilen, «*Leşker-i küffar çıktı Hısn-ı Üstürgan'dan*» mısraının, *Leşker-i küffar* [851] kısmı, Hısn-ı Üstürgan'dan [1885] çıkarılmak suretile 1014 tarihi elde edilmiştir.

¹¹ Şi'irin tamamı *İbtihâc*. c. I, vrk. 33 a — b dedir.

tarafalarında ayrıca bir mukaddime yoktur. Vekayi doğruca "Cülûs-ı Hazret-i Sultan Süleymân" serlevhasile başlamaktadır. Busebeple bahis mevzuu zeyle, birçok kaynaklarda tesadüf olduğu üzere, *Tâcü't-tevarih zeyli* gibi umumî bir isim verilmiştir. Fakat hâlen aynı malûmatı, Kanunî devrine ait daha bâzı vekayi ile birlikte ihtiva eden Hüsrev-Paşa nüshasının, yâni tetkik mevzuu olan esas zeylin, baş kısmındaki uzun mukaddime, *Tâcü't-tevarih'e* zeyl olarak hazırlanan bu eserin, Şeyhülislâm Mehmed Efendi tarafından *İbtihâcü't-tevarih* diye isimlendirilmiş olduğunu bize göstermektedir. Birinci cildin 17 a varağında bu meseleye dâir mevcut kayıd ise, aynen şöyledir:

«... Bu mecmu'a-i zibâ ki dibây-i hüsn-i edây-i mahmidet sultan-ı serir-ârâ ile mahbûb-ı dil-ârâya döndü ve cebhesinde tâbân olan nûr-ı hüsn ü beha' ve guresinde lemeân eden ziyây-ı âfitâb-ı mecd ü ülâ ile bir sâhib-i hüsn-i bî-bahâ gibi göründü Ol selâtin-i pîşin-i adl ü insafa vessaf olmağile maadin-i cevâhir-i zavâhir-i mehâsin-i evsaf olan *Tâcü't-tevarih* ile hüsn-i imtizâcî ve meta'-ı bâzâr-ı maarife sebeb-i revâc olan nâm-ı nâmî ve ser-i dibâce-i letâife efser ü tâc kılınan ism-i sâmilî ile muanven olup sâir tevarih üzre ibtihâcî zâhir olmağile *İbtihâcü't-tevarih* ile tesmiye ve tekmile-i *Tâcü't-tevarih* olmasına bu vechile tekniye olundu...»

İbtihâcü't-tevarih'in muhtevası: İki ciltten müteşekkil olan bu eser, 42 varaklık bir mukaddime ile Kanunî Süleyman devri vekayi'ine dâir bâzı hadiseleri muhtevidir. Mukaddime kısmında «Na't-ı manzûm-ı server-i Âdem; Medh-i manzûm-ı âl ü ashabest; Zikr-i şahinşahân-ı Osmanî padişahân-ı mülk-i imânî; Vâsîf-ı manzûm-ı an şahân-ı cihan âl-i Osman-ı ma'delet unvan; Nazm-ı evsâf-ı an şahân-ı cihân; İbtidây-i zikr-i sultân-ı cihân; Zikr-i tarih-i feth-i Üstürgun; Harac âverden-i elçiy-i Nimse; Zikr-i icmâl-i def-i ehl-i şaka'; Gazel der medh-i an sultân-ı devran ve Beyân-ı bâis-i te'lif-i vâlid-i fâzıl be-emr-i hazret-i sultan Selim-i derya-dil» gibi serlevhalar görmekteyiz. Son fasılda ise, müellif, Selim II. den önce Osmanlı tarihine dâir birçok kitapların yazılmış bulunduğunu, bunların ekserisi muayyen bir devrin vekayi'ini ihtiva etmekle beraber, bir kısmının da Selim II. nin ecdadına ait umumî mahiyette eserler olduğunu tebârüz ettirmiş ve bilâhire padişahın, ecdadı tarihi gibi, kendi devri vekayi'inin dahi yazılmasını istedi-

ğini kaydetmiştir¹². Daha sonra babası Hoca Sâdettin Efendi'nin meziyetlerini uzun uzun anlatan müellif, kısaca kendi âile şeceresinden bahsetmekte ve fakat, bilhassa dedesi Hasan Can Ağa'nın, Yavuz Sultan Selim zamanındaki hizmetleri üzerinde durmaktadır; hatta Hasan Can Ağa'nın, Kanunî Süleyman'ın ilk günlerinde, Harem dâiresinde hizmet gördüğünü dahi anlatarak, Selim II. nin, bundan dolayı ecdadı hakkında geniş malûmata sahib bulunan bu âileden, Bursa'da Yıldırım Bayezid Medresesi müderrislerinden olan babası Sâdettin Efendi'ye, devrinin tarihini yazmasını emrettiğini söylemektedir¹³.

Mehmed Efendi, diğer taraftan babasının, Muslihüddin Lâri'nin tarihini tercüme ettiğini; fakat bu eseri, Osmanlı tarihi için tatmin edici görmediğinden, yeniden bir Osmanlı tarihi kaleme aldığını ve bunu iki cild hâlinde Selim I. in ölümüne kadar getirdiğini,

¹² «... Sultan Selim Han-ı sâni... âbâ vü ecdâd-ı dad-itiyadlarının nâm-ı mâmilî edây-ı dil-ârâ ile safahat-ı eyyam üzre mestûr ve ol selâtin-i güzînin menâkib-ı kiramileri ahsen-i vech üzre elsine-i havass u avamda mezkûr ve kendi zamân-ı saadet - iktiranlarında sünuh eden âsâr-ı cemile ve futûh-ı celile dahi silk-i tahrir ve rişte-i takrire dizilüp dürrer-i manzûme ve mensûre gibi manzûm ve mensûr olup gazavat-ı azîme ve hasenât-ı amîmeleri dastanları okunup yazıldıkça ve sikkke-i medh ü sipasları kazıldıkça ahvâl-i hamidelerin gûş ve âsâr-ı pesendidelerin gûş-ı hûşa menkûş... olmağı irâde buyurup...», Bk. *İbtihâc*, c. I, vrk. 19 a—b.

¹³ «... Es-Sultan Selim Han-ı kadim... hazretlerinin ber âverde-i dest-i terbiye vü keremleri ve mahrem-i sarâ-perde-i harem-i muhteremleri ve hâlvethâne-i haslarında enis ü hemdemleri olup rûz u şeb hizmet-i munticül-ireblerinde manzûr-ı nazar-ı ikbâlleri olmağile ekser ahvâl-i seniyye ve bişter-i ef'âl-i marziyyelerine vâkıf ve bâzı etvar-ı hamideleri bi'z-zat malâmu ve bâzı âsâr-ı pesendideleri cenâb-ı âlilerinden memnu' olmağile mensûm-ı tab'-ı âyine ve rûsûmu olup nice mah ve sâl ale'l-ittisâl harem-i muhteremlerinde âkif ve mecâriy-i ef'âl-i hasanelerine vâkıf olduğu ve halef-i pür şerefleri olan... Sultan Süleyman Han huffe bi'l-ihsan fi dâr'il-cinan hazretlerinin zamân-ı saadet - iktiranlarında dahi dâhil-i harem ve vâsıl-ı maclis-i kesirü'n-ni'amları olup şeref-i hitab-ı müstetabları ile müşerref... olup ol selâtin-i kesirü'l-âsârın dahi ekser-i etvar-ı müstahsene ve esfâr-ı hasenesini ârif olduğu malûm-ı tab'-ı lâtif ve memnu'-ı sem'-i şerifleri olmağile bu hizmet-i azîme ve menfaat-ı amime uhdesinden gelmeğe haseb ü neseb hasebi ile merhûm-ı müşarû'n ileyh dâileri akder ve ser-i kadri efser-i hüner ile pür zîver idüğü meşhud-ı zamîr-i enverleri olup bu meramin itmamı hareket-i kümeyt-i aklâm-ı hoş hirâm-ı merhûme mevkuf ve atf-ı inân-ı semend-i himmetine ma'tûf idüğü mâruf olmağile... bu hizmet-i azîmeyi dahi tahmil ve nevazîş-i şahane ve telattufat-ı padişahane ile tebcil buyurub bu emrin itmamına hâtır-ı âtrları müteveccih olduğun iş'ar ve zimâm-ı aklâm-ı huçeste - erkam ol savbe atf olunmak bâbinda emr-i âli isdar buyrulup...». Bk. *İbtihâc*, c. I, vrk. 23 b—25 a.

hattâ Kanunî Süleyman devrinden dahi bâzı vak'aları yazmış, olmasına rağmen, o esnada Selim II. nin ölmesile te'lifini yarıda bıraktığını, yine bu mukaddimede kaydediyor¹⁴. Her ne kadar Hoca Sâdettin Efendi, bilâhire Bursa'dan İstanbul'a gelmiş ve Beşiktaşlı Yahya Efendi'ye takdim ettiği mezkûr eseri vasıtasile Murad III. a Muallim-i Sultanî olmuş ise de, onu tamamlayamamıştı. Ancak, Kanunî devri vekayi'inden yazdığı bir kısım ile eseri yarıda kalmış bulunuyordu. Oğlunun, bu hususta şunları yazdığını görüyoruz:

«... Hâsıl-ı kelâm ol azîzin teveccüh-i müsmirül'-meramları ile ol sultân-ı zî-şâna muallim-i fezâil-nişân olup tedâbir-i umûr ve ıslah-ı hâl-i cumhûr ile memur olup ve din ü devlet mühimmatın temşiyet ve mülk ü millet mülemmatını cem' ü tesviyet ve cuybâr-ı a'tâf ile riyâz-ı ilm ü ma'rifeti terbiyet... etmeğe meşgul olmağile ol tâc-ı tevarih-i selef ve mâye-i revâc ü mabihi'l-ibtihâc tesanif-i halef olan sadef leâli'-i izz ü şerefi ikmâle mecâl ve dastân-ı sultan Süleyman Han-ı cennet mekân vâsıl-ı ser-hadd-i ikmâl olmadı...»¹⁵.

Bu suretle babasının idarî işlerinin çokluğundan bahsedan Mehmed Efendi, daha sonra onun ilim sahasında dahi boş durmadığını, bir çok kitapları telif ve tercüme ettiğini; bu tercümelerde kendisi ile kardeşi Es'ad Efendi'nin, babasına büyük yardımları olduğunu kaydediyor ve nihayet gerek babası, gerek kendisi hakkında daha bâzı malûmâtı müteakib *Tâcü't-tevarih*'e yazdığı zeyl hakkında şöyle diyor:

«... Es-sultan Süleyman Han صب على مرقدہ سجال من المنان hazretlerinin dastân-ı saâdet nişanların tekmil ve kalem-i hüceste rakam-ı vâlid-i mâcid ile bed' olunan kısas-ı pür hısasların tezyil etmeğe şurû' müstevcibü't-tetmim olunup mubalağa ve

¹⁴ «... Sultan Selim Han hazretlerinin zamân-ı saadet iktiranları âhîrine dek bi't-temam tahrir ve suret-i cemile üzre tasvir ve cennet-mekân sultan-ı süleyman mekân Sultan Süleyman Han hazretlerini zaman-ı meymenet - kıranlarından sene 928 vakayi'inden âsaf-ı hüceste makdem vezir-i âzam İbrahim Paşa'nın mabrûsa-i Mısır'dan Dârü's-saltana-i aliyeye vusûlü ve pişgâh-ı saltanatda musûlü kısasının âhîrine dek nigâste-i kalem-i abîri ta'bir ve rakam zede-i kilk-i hoş sarîr kılup edây-i dil-pezir ile tastîr olunmuş bir kitâb-ı müstetâb-ı müşkin - nikab ve evc-i letâfetde bir âfitâb-ı cihan-tâb oldu...». Bk. *İbtihâc*, c. I, vrk. 28 b-27 a.

¹⁵ Bk. *İbtihâcü't-tevarih*, c. I, vrk. 30 b.

itra'dan beri ve libâs-ı safa istînas sıdk ile tahsine hari olan âsâr-ı garibe ve esfâr-ı acibelerin mınassa-i zuhûrda tasvir ve zebân-ı kalem-i müşkin - rakam ile tahrir ve edây-ı hasen ve tarz-ı müstahsen ile takrîre azîmet olundu. Dergâh-ı melik-i mute'âlden reca ve suâl olunur ki âbâ vü ecdâd-ı dâd - itiyadlarının âsâr-ı celile ve etvâr-ı cemileleri itmam ve karîn-i ihtitam kılınup ol dastanlar ser-encam buldukda saadetlû padişahımız... hazretlerinin eyyâm-ı ba-intizam-ı leâli - nizamlarında sünûh eden hasenat ve mınassa-i vuku'da cilveger olan fütuhât ve zât-ı hüceste-sımatlarından sudûr eden taat ü ibadat evrak-ı zer-nigâr-ı rüzgârda ve tomar-ı leyl ü nehârda sebt olunmak için hüsn-i edâ ve lütf-i inşâ ile tafsil ve hizmet-i lâzîmemiz tekmil olunup lâzım olan mukaddemat yazılup ve sikke-i medh ü senaları cevâhîr-i zevâhîr-i kelîmât-ı lâtife üzre kazılup... bu kitâb-ı müstetâb mahtum ve leâli-yi gavâli-yi mahmidetleri rişte-i hüsn-i takrîr üzre manzûm ve râh-ı dinde olan mesâiy-i cemileleri amme-i âlemiyana ma'lûm ola...»¹⁶.

Kırk iki varak olan mukaddime, bu şekilde hitam bulduktan sonra, esas metin, 43 a varağında «Cülûs-ı Hazret-i Sultan Süleyman—bude mesned nişân taht-ı gufran» serlevhasıyla başlamakta ve aşağıda bulunan bahisleri ihtiva etmektedir:

Zikr-i in'am-ı âmm-i Sultanî (46 a); Zuhûr-ı merhamet-i Şah besür-günân-ı Arab (48 a); Redd-i emvâl-i tacirân-ı Acem (48 b); Dastân-ı hurûc-ı Canberdi (49 a); Reften-i Şah be-Belgrad ve muzaffer şudeneş (55 a); Müsahhar geşten-i hısn-ı Belgrad (72 b); Ric'at-ı Şah be-sûy-i taht-gâheş (80 a); Zikr-i bâz-ı vakayi'-i şettâ (83 a); Hışm-ı Sultan ber Ali b. Şahsuvar (84 b); Azm-i şâh-ı cihan be-feth-i Rodos (86 a); Zuhûr-ı fitneha der Mısır ve def'-i şirret-i Çerkes (117 a); Nasb-ı İbrahim Paşa ber serîr-i âsafi (121 b); Hâyin şuden-i vezir Ahmed Paşa (123 a); Tulû'-ı kevkeb-i Sultan Selim İbni Süleyman Han — ola mihr-i cihan efrûz-ı adli dâima tâbân (134 a); Azm-i İbrahim Paşa be-sûy-i Mısır (139 b); Revan geşten-i keştiyan ez Süveyş be - sûy-i diyâr-ı pür envâr-ı Veys (147 b); Küşten-i Ferhad Paşây-ı vezir (148 b); Sülûk-i şehinşah-ı ba - ibtihâc be-minhâc-ı firuzî ender Muhâc (150 b); Mukarrer geşten-i azm-i hümâyün be-minhâc-ı gazây-i feth-i makrûn (157 a).

¹⁶ Bk. *İbtihâcü't-tevarih*, c. I, vrk. 42 a — 43 a.

Bu son bahsin bir kısım vakayı'î ile yâni 931 (1525) senesinde Kanunî Sultan Süleyman'ın Güzelce Kasım Paşa'yı İstanbul muhafazasına ve defterdar Mahmud Çelebi'yi tahsil-i mal ve hıfz-ı hazâin ve zapt-ı a'mâl hizmetine tâyin buyurup, kendinin sefere hazırlanmasile, birinci cild 163 b varagında hitam buluyor. İkinci cild ise, bu sefer hazırlığının devamı ile başlıyor ve daha sonra 932 senesi vakayı'î meyanında, aşağıdaki serlevhaları hâvi bahisleri ihtiva ediyor. Bunlar sırasıyla şöyledir:

Tulû'ı padişah ez tahtgâheş — be - süy-i hayme-i nusret penâheş (3 a); İctima'-ı asker-i Rumeli ender Sofya (16 a); Tetimme-i harekât-ı Şah-ı sûtüde - sıfat (23 b); Zikr-i teshir-i kal'a-i Varadın (30 a); İhata kerden-i asker hisar-ı enderünira (35 a); Zikr-i feth-i Eyluk (ایلوک) pes ez Varadın (48 b); Ubûr-ı cuyûş-ı kejangend pûş — zi - nehr-i Drava be - cûş u hurûş (55 b); Zikr-i dilci şüden Bâli Bey (60 a); Zikr-i ceng-i gaziyân-ı pîşrev (61 a).

Be - in üslûb Paşa bûd der ceng — ki şûd vâsil şeh-i huşenk aheng (73 a) serlevhalı kısım ise, eserin 77a varagında, cümle yarıda kalmak üzere hitam buluyor. 77 b sahifesi de tamamen boştur ve burada, 932 senesi vukuatı eksik bırakılmıştır. 78 a sahifesinden itibaren, «Zikr-i feth-i vilâyet-i Erdel» bahsi ile 958 (1551) senesi hadiselerine geçilmiştir. Daha sonraki kısımda ise, aşağıdaki bahislerin, yine Paris ve İstanbul nüshaları ile aynı şekilde devam ettiğini görüyoruz. Müsterek olan bahis başları şöyledir:

Reften-i Paşa be - teshir-i Peçuy (پچوی) 79 a; Reften-i Paşa be - feth-i Peçkerak (پچکرک) 81 a; Musahhar geştin-i hısn-ı Canad (جناد) est ve zikr-i kal'a-i Lippa (لپره) 82 a; Hücüm-ü düşmen-i bî din ber ser-i Segedin (86 a); Müsahhar geştin-i hısn-ı Dımışvar (دمشوار) 87 a, [959 senesi]; İhata kerden-i asker hisar-ı Eğri - ra (94 a); Hücüm-ü Şâh-ı Acem ber hudûd-ı kişver-i Rûm (95 b); İn-hizam-ı sipah-ı Erzen-i rum 98 a [960 senesi]; Sefer fermüden-i Sultan be - süy-i kişver-i İnan (99 a); İnkita'-ı rişte-i âmâl-i Sultan Mustafa (101 a); Zikr-i meşta kerden-i Sultan Süleyman der Haleb (104 a); Rihlet-i... Şah-ı Cihangir ez cihan (105 a); Nahzet-i Şah ez Haleb be - süy-i Acem (106 a). Hicri 960-961 yılına âit olan bu vakayı, her üç nüshada dahi aynı şekilde başlamış, fakat Paris ve İstanbul nüshalarında, son bahis olarak yarıda kalmıştır. *İhtihâc*'de ise bu bahis tamamlandıktan sonra şu bahislerin geldiğini görüyoruz:

Feth-i bâzı kıla' der ekrâd (134 b); Beyân-ı âtây-ı Şah-ı din penâh be - âyân ü erkân ve sâir sipâh (136 b); Vürüd-ü bâzı ahbâr ü işaret zi etraf-ı memâlik ba beşarat (139 a); zikr-i sevk-i cünüd-ı seyl ü rûd behr-i te'dib-i Arnavud-ı anud (144 a); Beyân-ı âmeden-i elçi ez diyar-ı France (145 a); Zikr-i ahvâl-i donanmây-ı Süveyş ki revan şud ba-süy-i kuy-i Üveys (148 a).

Bu bahis, *İhtihâcü't-tevarih*'in ikinci cildinin son faslımı teşkil etmekle beraber, noksandır; yâni 149 b varagında, sahife sonunda cümle yarıda kalmıştır. Bu sebeble bir üçüncü cildin olması gerekmektedir.

III

İhtihâcü't-tevarih ile Paris Millî ve İstanbul Üniversite Kütüphanelerinde mevcut nüshaların mukayesesine gelince:

Bundan evvelki yazımızda bahis mevzuu edilen Paris Millî¹⁷ ve İstanbul Üniversite¹⁸ Kütüphanelerinde mevcut *Tacü't-tevarih*'ler sonundaki zeyiller, *İhtihâcü't-tevarih* ile mukayese edilecek olursa, umûmiyet itibarile şu neticelere vâsil olunur:

1 *İhtihâcü't-tevarih* gayet mufassal bir mukaddimeyi hâvidir; diğer malûm zeyillerde ise böyle bir mukaddime kısmı yoktur.

2 İlk bahsi teşkil eden «Cülûs-ı Hazret-i Sultan Süleyman», başlıklı kısım¹⁹ her üç nüshada dahi aynı şekilde mevcuttur.

3 İlk bahisten itibaren «Azm-i İbrahim Paşa be - süy-i Mısır», faslına kadar geçen vakayı²⁰, yine her üç nüshada, bâzı istinsah farkları müstesna²¹, tertip ve muhteva bakımından biri birinin aynıdır; ancak bu son bahis *İhtihâcü't-tevarih*'de diğer nüshalara nazaran bâzı fazlalıkları hâvi bulunuyor. Meselâ, *İhtihâcü't-tevarih*'de:

«... vezir-i sâni Mustafa Paşa ki şeref-i müsaheret ile müfaharet eyleridi kissadan haberdar olıcak yarar adamları ile der ü divarın muhafaza ve teskin-i fitne umûrın mülâhaza edüp ol şeb-i

¹⁷ Bak, Edg. Bloehst, *Manuscripts Turcs*, Paris 1932, nr. 68.

¹⁸ Bak, Üniversite Ktp. türkçe yaz. nr. 2394.

¹⁹ Bak, *İhtihâc*, c. I, vrk. 43 a.

²⁰ Bak, *İhtihâcü't-tevarih*, c. I, vrk. 139.

²¹ Misâl olmak üzere karşılaştık: *İhtihâc*, I, vrk. 49 a | Ün. nsh. vrk. 402 b; *İhtihâc*, vrk. 54 a | Ün. nsh. vrk. 404 b; *İhtihâc*, vrk. 56 b | Ün. nsh. vrk. 5 b; *İhtihâc*, vrk. 59 a | Ün. nsh. vrk. 406 a; *İhtihâc*, vrk. 72 b | Ün. nsh. 411 a.

târda iykad olunan nâire-i fesâdı muntafi ve ol ref'i zuhûr eden şerr ü şurûn def'i ile takayyüd edüp fi'l fevr müntefi etti ve leyle-i sâniyede İbrahim Paşa sarayın basup...»²² ifadesi, Paris ve İstanbul Üniversite kütüphaneleri nüshalarında «... Vezir-i sâni Mustafa Paşa ki şeref-i müsaheret ile müfaharet eyleridi kıssadan haberdar olıcak..... ve leyle-i sâniye İbrahim Paşa sarayın basup...»²³ tarzında muhtasar bir şekil almıştır.

Sâniyen yine aynı bahis, Paris Millî ve İstanbul Üniversite kütüphanelerindeki nüshalara nazaran, *İbtihâcû't-tevarih*'de, varak 145 b, satır dokuzdan itibaren, varak 146 a, satır dokuza kadar ayrıca bir fazlalığı hâvi bulunmaktadır.

4 Paris Millî ve İstanbul Üniversite kütüphanelerinde bulunan nüshaların "Azm-i İbrahim Paşa be - süy-i Mısır,, serlevhalı bahsini müteâkip, "Zikr-i feth-i vilâyet-i Erdel,, başlıklı bahis gelmektedir. Buna mukabil *İbtihâcû't-tevarih*'de mezkûr iki bahis arasında «Revan geşten-i keştiyan ez Süveyş be - süy-i diyâr-ı pür envâr-ı Veys; Küşten-i Ferhad Paşay-ı vezir; Sülûk-i şehin-şah-ı ba - ibtihac be - minhâc-ı firuziy-i ender Muhâc; Mukarrer geşten-i azm-i hümayun be minhâc-ı gazây-i feth-i makrân; Tulû-ı padişah ez tahtgâheş—be süy-i hayme-i nusret penâheş; İctima'-ı asker-i Rumeli ender Sofya; Tetimme-i harekât-ı Şeh-i sûtûde - sıfat; Zikr-i teshir-i kal'a-i Varadin; İhata kerden-i asker hisar-ı enderûnira; Zikr-i feth-i Eyluk pes ez Varadin; Ubûr-ı cuyûş kejangend pûş zi - nehr-i Drava be cûş u hurûş; Zikr-i dilci şûden Bâli Bey; Zikr-i ceng-i gaziyân-ı piş-rev; Be-in üslûb Paşa bûd der ceng—ki şûd vâsıl şeh-i huşenk aheng» serlevhalarını ihtiva eden 93 varaklık bir kısım bulunmaktadır ki²⁴, bu bahisler, Paris Millî ve İstanbul Üniversite kütüphaneleri nüshalarında yoktur.

Maamafih burada, en son "Be - in üslûb Paşa bûd der ceng,, başlıklı bahsin dahi hitam bulmadığını, c. II, varak 77a' da mevzuun yarıda kaldığını, 77 b varacağının boş bulunduğunu, 78 a dan itibaren de "Zikr-i feth-i vilâyet-i Erdel,, serlevhalı bahsin başladığını söylemek yerinde olur.

5 *İbtihâcû't-tevarih*, ikinci cild, varak 78 a' dan itibaren, varak 109 b' ye kadar, Paris Millî ve İstanbul Üniversite kütüphanelerinde

²² Bak, *İbtihâc*., c. I, vrk. 145 b.

²³ Bak, Üniversite Ktp. Türkçe yaz. nr. 2394, vrk. 485 b.

²⁴ Bak, *İbtihâcû't-tevarih*, c. I, vrk. 147 b—133 b ve c. II, vrk. 1 a—77 a.

bulunan nüshalar ile mutabakat göstermektedir. Ancak varak 103 b, satır 15'den, varak 104 a, satır 4'de kadar olan aşağıdaki kısım sâdece *İbtihâc*'de vardır. İnkıta'-i rişte-i âmâl-i Sultan Mustafa bahsi, (II, 101 a) her üç nüshada, "Fermân-ı bî dermân ile boğuldu. Nitekim mahallinde tafsîl oluna., şeklinde hitama erdikten sonra, *İbtihâcû't-tevarih* (II, 103 b) de şöyle devam ediyor:

«... ve vüzerây-i âsaf âradan muhafazat-ı Mısır ile miyân-ı âyânda aziz ve hengâm-ı hamasetde hevl-engiz ve eyyâm-ı semahatde diremriz olan Ali Paşa'ya Âsitane-i saadet'e gelüp hizmet-i vezaret edasına iştigal fermanın muhtevi hükm-i cihan-mutâ' gönderilüp eyâlet-i vilâyet-i Mısıriye Haleb beyler-beyisi olan Dukakin-zâde Mehmed Paşa'ya inâyet buyruldu».

6 Paris Millî ve İstanbul Üniversite kütüphanelerinde bulunan *Hoca Tarihi* zeyilleri, son bahis olarak hicrî 961 senesinde, Kanunî Sultan Süleymân'ın, Haleb'den İran üzerine yaptığı seferi almakta ve bunu recep ayı vuku'atına kadar getirmektedirler. *İbtihâcû't-tevarih*'de ise, aynı bahis devam etmekte ve bilâhire «Feth-i bâzı kilâ' der ekrağ; Beyân-ı âtây-ı Şah-ı din-penâh be-âyân ü erkân ve sâir sipâh; Vürûd-ı bâzı ahbar ü işaret zi etraf-ı memâlik ba beşarat; Zikr-i sevk-i cunûd-ı seyl ü rûd, behr-i te'dib-i Arnavud-ı anud; Beyân-ı âmeden-i elçi ez diyâr-ı France; Zikr-i ahvâl-i donanmây-i Süveyş ki revan şud be-süy-i kuy-i Üveys» serlevhalı kısımlar gelmektedir. Böylece diğer nüshalara nazaran *İbtihâcû't-tevarih*'in sonunda da, 40 varaklık fazla bir kısım vardır.

7 *İbtihâcû't-tevarih*, c. II, vrk. 149 b'de, şu şekilde nihayet buluyor:

«... Bahreyn taraflarına vardılar meğer küffar-ı Portukal [Portekiz] donanmây-ı hümayun gemilerinin ahvâlin tecessüs için bir kadirga ile deryayı keşt ü gûzar iderlerimiş Rey şehri mukabelesinde Hârik (حريك) adlı bir cezire önünde karar üzere iken donanmây-i cedidden haberdar olıcak hayatdan el yuğub bîm-i can ile firara şitâban olduğundan bâzı kâfirleri cezirede ahkoyub kaçmışlar idi Kapdan-ı sahib iz'an ol kâfirleri ele getirüb haber-i sahih aldı ki kûh-ı Derne hâkimi olan».

²⁵ Paris Millî Ktp. nüshası şu şekilde hitam bulmaktadır:

«... ve mukaddema Basra Paşası olan Ramazan oğlu Kubad Paşa'ya Erzenür-rûm muhafazası buyruldu ve şehri mezburun yirmi dokuzunda kapı halkına Cebehâne-i âmire'den esbâb ve esliha tevzi». vrk. 447 a.

İşte bu keyfiyet bize gösteriyor ki, *İbtihâcû't-tevarih*'in Hüsrev Paşa nüshası da normâl şekilde hitam bulmamıştır. Eserin bir üçüncü cildi olması lâzımdır. Şeyhülislâm Mehmed Efendi, Kanunî Sultan Süleyman devri vekayi'ini tamamlayamamış olsa dahi, şüphesiz eserini, yarıda kalan bir cümle ile bitirmeyecekti. Burada akla gelen diğer bir husus ise, Hüsrev Paşa nüshasının başka bir nüshadan istinsah edilmiş olması ve bunun da yarıda kalmasıdır; veya bu nüshanın son cildinin bir yere karışmış bulunması keyfiyetidir.

Netice: *İbtihâcû't-tevarih*, bugün elde mevcut olan Hüsrev Paşa nüshasına nazaran, Hoca Sâdettin Efendi'nin büyük oğlu Şeyhülislâm Mehmed Efendi tarafından, babasının eseri, *Tâcû't-tevarih*'e zeyl olarak hazırlanmıştır. Müellifin, bu esere ait mukaddimede, Üstürgan fethinden bahsetmesi hususuna dikkat edilir ise, kitabın 1014 senesinden sonra telif edilmiş olduğu anlaşılır²⁶. *İbtihâcû't-tevarih*'in mühim bir kısmı, şüphesiz Hoca Sâdettin Efendi'nin Kanunî Süleyman devri vekayi'ine dâir topladığı ve bilâhîre çocuklarına bıraktığı notlara istinad etmektedir. Paris Millî ve İstanbul Üniversite kütüphanelerinde görülen *Tâcû't-tevarih*'ler sonundaki zeyillere gelince, bunlar da, kanaatimizce *İbtihâcû't-tevarih*'in noksan istinsah edilmiş birer suretlerinden başka bir şey değildir; veya doğruca, Hoca Sâdettin Efendi'nin Kanunî devri vakayi'ine ait olan notlarından, müsveddelerinden alınmış kısımlar olabilir. Bu tâkirdir, gerek *İbtihâcû't-tevarih*'in, gerek bu zeyillerin istinad ettikleri bir orjinal olması lâzım geliyor.

Nihayet, bugün üzerinde çalıştığımız, Hüsrev Paşa kütüphanesinde kayıtlı eser dâhi, tamam değildir. Bu husus kronolojik sıra bakımından ve eserin hitam buluş şeklinden de gayet kolay anlaşılmaktadır. Bu itibarla yapılacak yeni araştırmaların, istikbâl için ümid verici olduğuna inanıyoruz.

²⁶ Mehmed Efendi, 5 cemaziyülâhîr 1024'de, 49 yaşında iken vefat etmiştir. Bk. Rif'at Efendi, *Devhatü'l-meşâgih*, 42 vd.